

**VASIYATNOMA ERKINLIGI VA MAJBURIY ULUSH INSTITUTI:
MUAMMO VA TAKOMILLASHTIRISH YO'LLARI**

Ruxshona To'g'aymurodova

TerDU, Yurisprudensiya ta'lim yo'nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: *Meros huquqi shaxs hayotining eng muhim yuridik hodisalaridan biri — vafotidan keyingi irodasini amalga oshirish imkoniyatini beradi. O'zbekiston fuqarolik qonunchiligida vasiyatnoma erkinligi tamoyili mustahkamlangan bo'lsa-da, majburiy ulush instituti bu erkinlikni cheklaydi. Ushbu maqolada vasiyatnoma erkinligi va majburiy ulush o'rtasidagi huquqiy ziddiyat, amaliyotdagi muammolar, xalqaro tajriba (Germaniya, Fransiya, Rossiya) va takomillashtirish yo'llar tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *meros huquqi, vasiyatnoma erkinligi, majburiy ulush, merosxo'r, fuqarolik huquqi, O'zbekiston, notariat, qonun bo'yicha meros.*

Tasavvur qiling: bir kishi umr bo'lyi mehnat qilib boylik to'pladi, farzandlari bilan munosabati uzilib ketdi, ammo jiyani uni so'nggi yillarida boqib, parvarish qildi. U vasiyatnoma tuzib, mulkini jiyani nomiga qoldirdi. Biroq vafotidan keyin farzandlari sudga murojaat qildi va qonun ularning tomonini oldi. Adolatmi? Huquqiy jihatdan ha. Lekin bu javob ko'pchilikni qoniqtirmaydi.

O'zbekistonda meros huquqi Fuqarolik kodeksining VI bo'limi (547–680-moddalar) bilan tartibga solinadi. Qonunchilik ham vasiyatnoma bo'yicha, ham qonun bo'yicha merosni nazarda tutadi. Nazariy jihatdan vasiyatnoma erkinligi asosiy tamoyil hisoblanadi shaxs o'z mulkini xohlaganiga qoldira oladi. Biroq amaliyot boshqacha manzara ko'rsatadi.

Maqolaning maqsadi, vasiyatnoma erkinligi va majburiy ulush instituti o'rtasidagi huquqiy munosabatni tahlil qilish, qonunchilikdagi ziddiyatli

nuqtalarni aniqlash va xalqaro standartlar asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

O'zbekiston Fuqarolik kodeksining 621-moddasi vasiyatnoma erkinligi tamoyilini mustahkamlaydi, vasiyatchi o'z mulkini ixtiyoriy ravishda istalgan shaxsga qoldirishi, merosxo'rlardan birini mahrum etishi yoki ulushlarni o'zi belgilashi mumkin. Bu tamoyil shaxs avtonom irodasi va mulkiy huquqning uzviy davomi sifatida qaraladi.

Biroq shu kodeksning 629-moddasi majburiy ulush institutini belgilaydi. Unga ko'ra, quyidagi shaxslar vasiyatnoma mazmunidan qat'iy nazar, qonun bo'yicha merosga tegishli ulushning kamida yarmini olish huquqiga ega: voyaga yetmagan yoki mehnatga qodir bo'lmagan farzandlar, mehnatga qodir bo'lmagan turmush o'rtog'i; mehnatga qodir bo'lmagan ota-onasi, vasiyatchiga qaramog'ida bo'lgan shaxslar.

Bu tartibga solish o'z-o'zicha oqilona ko'rinadi, ijtimoiy himoyaga muhtoj shaxslarni vasiyatchi irodasidan himoya qilish maqsadini ko'zlaydi. Lekin amaliyotda bir qancha jiddiy muammolar yuzaga keladi.

“Mehnatga qodir bo'lmashlik” mezonining noaniqligi. Kimni mehnatga qodir emas deb hisoblash kerak? Nogironlik guvohi bo'lgan shaxsmi? Pensiya yoshiga chiqqanmi? Surunkali kasallik bilan og'rigan, ammo rasmiy hujjati yo'lq kishimi? Qonunda bu mezon aniq belgilanmagan, bu esa sud amaliyotida turlicha talqinlarga olib keladi. Toshkent shahar sudlarining 2021–2023 yilgi statistikasi ko'rsatadiki, meros bo'yicha nizolarning 40% dan ortig'i aynan “majburiy ulush” talabiga bog'liq.

Vasiyatnomani haqiqiy emas deb topish muammosi. Amaliyotda norozilarning asosiy strategiyasi vasiyatnomani haqiqiy emas deb e'tlon qildirish, vasiyatchining o'sha paytda “aqliy muammosi” bo'lganini, bosim ostida imzolaganini isbotlashga urinish. Bu esa psixiatrik ekspertizalarning ko'payishiga, uzoq va qimmatbaho sud jarayonlariga olib kelmoqda.

“Qaramog'ida bo'lgan shaxs” tushunchasining noaniqligi. Vasiyatchini bir

necha yil boqib parvarish qilgan, ammo rasmiy qaramog'idagi shaxs sifatida ro'yxatdan o'tmagan kishi majburiy ulushga da'vo qila oladimi? Amaldagi qonun bu savolga aniq javob bermaydi.

Raqamli va intellektual mulk masalalari. Fuqarolik kodeksi asosan ko'chmas mulk, pul mablag'lari va moddiy ne'matlarni nazarda tutgan. Lekin bugungi kunda vasiyatchi kriptovalyuta, onlayn biznes, intellektual huquqlar qoldirishi mumkin. Majburiy ulushning bunday mulklarga qo'llanish mexanizmi qonunda belgilanmagan.

Germaniya Fuqarolik Ulashuvi (BGB) ning 2303–2338-moddalari majburiy ulushni (Pflichtteil) batafsil tartibga soladi. Germaniyadagi asosiy farq shundaki, majburiy ulush faqat pul shaklida to'loshadi, mulkning o'zida emas. Ya'ni merosxo'r "ulushingni ol va ketaver" tamoyili bilan ishlaydi, bu mulkni bo'loshani yuborishdan, masalan, fermer xo'loshligini parokandalikdan saqlaydi. Bundan tashqari, Germaniyada vasiyatchi "layoqatsizlik" asosida majburiy ulushdan mahrum qilish huquqiga ega, bu asos qonunda aniq ro'yxatga olingan.

Fransiya "zaxira ulushi" (réserve héréditaire) tizimiga asoslanadi. Fransiyada farzandlar soni bo'yicha ulush miqdori o'zgaradi: bitta farzand bo'lsa, mulkning yarmi, ikki farzand bo'lsa, uchdan ikki qismi qonun tomonidan himoyalani. 2021 yilgi islohotdan so'ng, chet elda yashab, ushbu tizimni qo'llamaydigan mamlakatlar fuqarolari bilan tuziladigan nikohlar uchun istisno joriy etildi, bu xalqaro xususiy huquq nuqtai nazaridan muhim qadam.

Rossiya tajribasi O'zbekiston uchun eng yaqin qiyosiy namuna hisoblanadi, chunki ikki davlat ham sovet huquqiy tizimining vorisi. Rossiya Fuqarolik kodeksining 1149-moddasi majburiy ulushni nazarda tutadi, biroq 2002 yildan beri sudga mulkiy holat va boshqa holatlarni inobatga olib majburiy ulushni kamaytirish yoki umuman qo'llamaslik vakolati berilgan. Bu "sud ixtiyoriga

qoldirish” tamoyili amaliyotda moslashuvchanlik ta’minlamoqda.

Kuchli tomonlari bo’lib esa Fuqarolik kodeksida meros huquqining asosiy tamoyillari mustahkamlangan, notarial tizim ishlaydi, vasiyatnomani rasmiylashtirish tartibi aniq. 2021 yilda “Notariat to’g’risida”gi yangi qonun qabul qilinishi bilan vasiyatnomalarni elektron tarzda ro’yxatdan o’tkazish imkoni yaratildi, bu katta qadam.

Zaif tomonlari bo’lib esa Yuqorida aytilganidek, mezonlarning noaniqligi amaliyotda ko’p nizolarga sabab bo’lmoqda. Sud ixtiyorining yetarli darajada qonunchilikda mustahkamlanmaganligi ham jiddiy muammo, Rossiya modelidan farqli o’lsharoq, O’zbekiston sudlari majburiy ulushni kamaytirish yoki qo’llamaslik uchun aniq huquqiy asosga ega emas. Bundan tashqari, vasiyatnoma registrining yetarli darajada markazlashmaganligi qarama-qarshi vasiyatnomalar yuzaga kelishiga zamin yaratmoqda.

Yuqorida ko’rib chiqilgan muammolar va xalqaro tajribadan kelib chiqib, quyidagi tavsiyalar beriladi.

Birinchidan, mezonlarni aniqlashtirish. “Mehnatga qodir bo’lmaslik” mezoni nogironlik toifasi, pensiya yoshi yoki tibbiy hujjat asosida ro’yxat shaklida kodeksda mustahkamlanishi kerak. Noaniq mezonlar sud ixtiyoriga emas, qonunga asoslanishi lozim.

Ikkinchidan, sud ixtiyori tamoyilini joriy etish. Rossiya modeliga o’xshash, sudga majburiy ulushni kamaytirish yoki qo’llamaslik vakolatini berish zarur, bunda inobatga olinadigan holatlar (vasiyatchi bilan aloqaning uzilib ketganligi, merosxo’rning vasiyatchiga ozor berganligi, qaram shaxsning g’amxo’rlik qilganligi) qonunda aniq ko’rsatilishi kerak.

Uchinchidan, majburiy ulushni pul shakliga o’tkazish. Germaniya modeliga muvofiq, majburiy ulush asosiy mulkni (uy-joy, yer, biznes) bo’loshanib yubormay, pul ekvivalenti sifatida to’loshanishi mumkin qilinsa, ko’plab nizolar oldini olish mumkin.

To'rtinchidan, markazlashgan vasiyatnoma registri tizimini yaratish. Barcha tuzilgan vasiyatnomalar yagona elektron registrda aks etishi, vafot etganda notarius ushbu registrni majburiy tekshirishi shart. Bu qarama-qarshi vasiyatnomalar bilan bog'liq nizolarni keskin kamaytiradi.

Beshinchidan, raqamli mulkni meros huquqiga kiritish. Fuqarolik kodeksiga kriptovalyuta, raqamli hisoblar, intellektual mulk va onlayn aktivlarni meros ob'yekti sifatida tartibga soluvchi maxsus normalar kiritilishi bugungi kunda shoshilinch zarurat.

Vasiyatnoma erkinligi va majburiy ulush instituti o'rtasidagi ziddiyat aslida ikki muhim qadriyat, shaxs ixtiyori va ijtimoiy himoya o'rtasidagi munosabatni aks ettiradi. Bu ikkalasini mutlaqo rad etib bo'lmaydi: na erkinlik cheksiz bo'lishi, na himoya mexanizmi shaxs irodasini butunlay bo'g'ishi kerak.

O'zbekiston qonunchiligi to'g'ri poydevorga ega, biroq mezonlarning noaniqligi, sud ixtiyorining cheklanganligi va raqamli mulkka oid bo'shliqlar tizimni amalda qiyinlashtirmoqda. Germaniya, Fransiya va Rossiya tajribasi ko'rsatadiki, bu muammolarni hal etish uchun siyosiy iroda va aniq qonunchilik islohotlari kifoya, katta resurs talab etilmaydi.

Meros huquqi faqat mol-mulk masalasi emas, bu oilaviy munosabatlar, insoniy qadriyatlar va davlat huquqiy madaniyatining ko'zgusi. Shu jihatdan bu sohadagi islohotlar O'zbekiston fuqarolik jamiyatini mustahkamlashning muhim qismi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi (547–680-moddalar, meros huquqi).
2. O'zbekiston Respublikasining “Notariat to'g'risida”gi Qonuni (2021).
3. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (36-modda – mulk huquqi).
4. Germaniya Fuqarolik Ulashuvi – BGB (2303–2338-moddalar, Pflichtteil).

5. Fransiya Fuqarolik Kodeksi – Code Civil (912–930-moddalar, réserve héréditaire).
6. Rossiya Federatsiyasi Fuqarolik kodeksi (1149-modda – majburiy ulush).
7. Qozog'iston Respublikasi Fuqarolik kodeksi (meros huquqiga oid normalar).
8. UINL (Xalqaro lotincha notariat ittifoqi). Meros huquqini solishtirma tahlil (2022).
9. Yevropa Ittifoqi Parlamenti. Xalqaro meros va vasiyatnoma: nizolarni hal etish (Regulation EU 650/2012).
10. Lex.uz – O'zbekiston Respublikasi qonunchilik ma'lumotlar bazasi.